

МОРАЛЬНІСНА ПРИРОДА СОРОМУ І ПРОВИНИ

У статті здійснено системний морально-етичний аналіз понять сорому та провини. Окреслено філософський, культурологічний та психологічний підходи до вивчення цих феноменів. Показано необхідність розвитку такого роду почуттів як для людини, так і для суспільства в цілому.

Ключові слова: сором, вина, мораль, суспільство, розвиток.

Необхідність глибокого аналізу природи моральних почуттів зумовила зосередження нашої уваги на важливих елементах формування духовного світу особистості, зокрема на феноменах сорому і провини як основних регуляторів моральної поведінки людини. На перший погляд, ці почуття є досить схожими між собою і не потребують жодних пояснень. Хоча, насправді, існують суттєві відмінності, які дають змогу вважати сором та провину відносно самостійними етичними, психологічними й культурологічними поняттями.

Звернення дослідників до феноменів сорому і провини відбувається, як правило, з позицій теорій морального розвитку, виховання та моральнісного самоконтролю (Р.Г.Апресян, А.А.Гусейнов, Е.В.Золотухіна-Аболіна, В.А.Малахов, А.І.Некрасов, В.Г.Щур, С.Г.Якобсон та ін.); у контексті вивчення психології емоцій і почуттів (К.Ізард, Ю.І.Сидоренко, Г.Х.Шингаров, П.М.Якобсон та ін.). На основі культурологічних, антропологічних теорій формується уявлення про сором і провину як регулятивні механізми соціального контролю, що виникли з появою соціальних норм, стандартів, ідеалів (Г.А.Брандт, А.М.Лобок, В.Вичев, І.С.Кон, Т.Г.Стефаненко та ін.).

Метою статті є дослідження системного взаємозв'язку між моральними феноменами сорому і провини.

Реалізація цієї мети передбачає: звернення до етичних, психологічних, соціокультурних основ аналізу сорому та провини; виявлення спільних і відмінних рис цих феноменів; акцент на їхній моральнісній природі тощо.

Варто розпочати з того, що обидва почуття – сором і провини – архетипно присутні в людині. Кожен із нас здатен їх відчувати. З огляду на це, чимало галузей науки висвітлювали цю проблему, виробляли своє багатоаспектне бачення феноменів.

Під час вивчення природи сорому сучасна етика користується колосальною спадщиною століть, яка сягає своїм корінням давньогрецької філософії та культури. Αἰδώς (сором) у давнину виконував функцію мірила людської моральності, був єдиною моральною силою особистості. Зокрема, в діалозі “Протагор” Сократ твердить, що вміння жити в суспільстві засноване на соромі і правді – дарах богів, які розділені порівну між усіма людьми. Хто відмовляється від цих дарів, той потрапляє під немилість богів і повинен бути страчений [2, с.394]. В Арістотеля це почуття є моральною цінністю, яке має місце там, де голос совісті мовчить або не говорить безпосередньо.

У філософії християнства сором розумівся двозначно: з одного боку, – це почуття неповноцінності, недосконалості (сором – перше почуття, яке людина відчула, скуштувавши плоди з Древа пізнання), а з другого, – особлива форма розкаяння в гріху (сором як очищаюча сила).

Філософи Нового часу, зі своїм технократичним підходом до сутності почуттєвої сфери людини, вивчали сором із точки зору позитивного або негативного впливу на духовність особи, її формування. У XX столітті сором вважають виключно людським надбанням: на думку Вол.Соловйова “людина є твариною, яка соромиться”; усвідомленням себе в дзеркалі Іншого, що призведе до втрати власної свободи, порушення реальності та цілісності буття (Ж.-П.Сартр); “соромом Прометея” (Г.Андерс). Узагальнюючи досвід попередніх поколінь, філософія та етика визнають сором критерієм етичної зрілості, одним із проявів моральної самосвідомості особистості.

У первісному вигляді поняття “провина” не вказувало на порушення моральних норм (провина як промах у прямому значенні). Згодом в етиці християнства формується метафізичне розуміння провини, згідно з яким людина є винною внаслідок первородного

гріха Адама і Єви та недосконалості людства. У середні віки за допомогою цього факту пояснювали людські вади (марнославство, слабкість волі тощо). У німецькій класичній філософії провина трактувалась як невиконання обов'язку чи категоричного імперативу (І.Кант), як здатність діяти, бути причиною змін (Г.Гегель). Провина – незмінний атрибут людського існування у XX столітті. С.К'єркегор вважає її передумовою духовності людини, у М.Хайдеггера вона екзистенціальна. К.Ясперс пропонує розрізняти: а) “кримінальну вину” безпосередніх учасників злочину; б) “політичну вину” діячів політики; в) “метафізичну вину” кожної живої людини.

З точки зору культурологічного підходу, сором (як і провина) є одним із релевантних, власне людських, сформованих культурою внутрішніх механізмів, які гарантують дотримання моральних норм. Сором, як орієнтацію на зовнішню оцінку авторитетного для особи оточення, протиставляють провині – внутрішньому цензору, що орієнтована на самооцінку і заснована на інтерналізованих нормах поведінки.

У культурологічних дослідженнях провина – це відношення людини до своєї аморальної дії або бездіяльності. Прийнято говорити про “локус контролю” і “каузальну дистрибуцію” провини з акцентом на факті їх розмежування в традиційних колективістських культурах Сходу та індивідуалістських культурах Заходу. Зокрема, виокремлюють схильність представників індивідуалістської культури до фундаментальної помилки дистрибуції, тобто тенденції переоцінювати вплив особистих диспозицій і недооцінювати дію ситуації на поведінку і вчинки людей. Колективістські культури, навпаки, характеризуються пасивно-споглядальним ставленням до світу, близьким до фаталізму; намаганням перекласти відповідальність за свою діяльність на ситуацію, долю і т. п., що містить у собі причини географічного, соціального, політичного й, загалом, культурного порядку [9, с.56].

Науковці вважають, що почуття сорому завжди було формою суспільного впливу на людей. Відповідно до цього, більшість відомих культур поділяють на два види: культури вини і культури сорому. До культур вини зазвичай відносять західні суспільства, де акцент морального контролю перенесений усередину людської сутності, а до культур сорому – східні суспільства, особливо давньосхідні цивілізації, наприклад китайську, японську, в яких публічна ганьба була провідною формою моральної регуляції поведінки. Однак не варто недооцінювати різноманітні форми виникнення сорому і в європейському суспільстві. Ганьба і тут завжди була жакливим покаранням, що нічим не поступається фізичному болю... Інколи її вважали гіршою за смерть і надавали перевагу страті, не бажаючи жертвувати добрим ім'ям чи піддатися публічній зневазі й глузуванню. Офіційна влада завжди застосовувала поєднання тілесних покарань і ганьби. Так, якщо людину шмагали, то після здійснення езекуції її прив'язували до ганебного стовпа, щоб усякий, хто проходив повз, міг засуджувати її, насміхатися й знущатися з неї. Словосполучення “ганебний стовп” стало символічним і означало вищу міру відчуття зневаги оточуючих і власного сорому [3, с.101].

Американська дослідниця Р.Бенедикт у книзі “Хризантема і меч. Моделі японської культури” (2004) звертала увагу на різницю між культурою сорому і культурою вини. Згідно з її твердженнями, сором є більш дієвим у невеликих групах, громадах, де всі про всіх усе знають і кожен займає своє строго визначене місце в соціальній ієрархії. Вина характерна для цивілізованих суспільств із високим ступенем мобільності та анонімністю соціальних відносин. Нижче подано основні ідеї Р.Бенедикт.

1. Японія – культура сорому із загостреним сприйняттям оцінок оточуючих, на противагу західним культурам провини.

2. Культури вини засновані на переживаннях особистої провини, а в культурі сорому цей моральний фактор виникає через невміння зберігати баланс і дотримуватись прийнятих у суспільстві норм і правил.

3. У культурі сорому вища чеснота – “знати сором”; така особа – істинно доброчесна, що відповідає визначенню “порядна людина” на Заході.

Така типологія та протиставлення сорому і провини викликала чимало відгуків дослідників. Деякі з них погоджуються з Р.Бенедикт, деякі ж, навпаки, сперечаються. Американський психолог Джонатан Чік здійснив порівняльне дослідження сором'язливості представників різних народів і культур, дійшовши висновку, що найбільш сором'язливим народом дійсно є японці. Зокрема, в японській мові найчастіше зустрічаються слова “хадзукасій” (вибачте) і “сумімасен” (мені соромно) [6, с.112].

Критики американської дослідниці Р.Бенедикт звертають увагу на те, що, по-перше, некоректно поєднувати сором і провину в один ієрархічний ланцюг, їх можна розглядати тільки в горизонтальних відношеннях. По-друге, на заході людина усвідомлювала своє існування в рамках вертикальних відносин: на верхньому щаблі Бог, на нижньому – людина; в Японії ж особистість більше залежала від горизонтальних відносин людини з людиною. Відтак, у західній культурі людина усвідомлює себе особистістю, а в японській – частиною в системі міжособистісних відносин. По-третє, культуролог ігнорувала особистий сором, коли людина соромиться себе не тому, що її вчинок помітили інші, а тому, що вона порушує свої власні внутрішні принципи. Це й було основним предметом дискусії. Уявлення про те, що етика сорому заснована на зовнішніх санкціях, а етика провини – на внутрішніх, на думку опонентів Р.Бенедикт, є євроцентричним і неповноцінним. Вони не приймають екстравертності сорому та інтравертності почуття провини, адже сором може володіти такою ж внутрішньою силою, як і провини, і межа між ними достатньо прозора. Наприклад, японці намагаються жити згідно зі своїми внутрішніми законами і статусом, а коли так не вдається, їм буває соромно за себе і перед собою, і перед іншими. Сором – не стільки реакція на критику “Іншого”, страх засудження чи ostracizmu, стільки реакція на те, що ідеальне уявлення про себе може бути зруйноване. Вина пов'язана із супер-Его, а сором – з Я-ідеалом. Тому чим вищі вимоги Я-ідеалу, тим більша ймовірність стати жертвою сорому.

Феномен сорому, згідно із психологічними дослідженнями, носить виключно соціальний характер. Психологи підкреслюють важливу роль цієї емоції в міжособистісному спілкуванні. Сором, на відміну від інших емоцій, тісно пов'язаний із когнітивними процесами, в центрі яких міститься уявлення про сформоване “Я” людини. Провина ж є обов'язковою емоцією для формування афективно-когнітивних структур совісті. Ця емоція, подібно до сорому, виникає в процесі соціалізації індивіда, проходячи стадії прийняття загальних моральних норм, а відтак, на відміну від емоції сорому, провини не залежить від думки оточуючих чи перспективи покарання за проступок, а виникає внаслідок самоосудження.

Відтак, існує тісний зв'язок між феноменами “провина” та “совість”. На наш погляд, провини – одна з найнеобхідніших емоцій – відіграє особливу роль у процесі формування афективно-когнітивних структур совісті. Кожна культура і кожен соціальний інститут, в основі яких лежать моральні принципи, формують певні умовні сигнали провини, пропонують деякі стандарти поведінки й намагаються передати їх підростаючому поколінню. Переживання провини приковує увагу людини до джерела вини, воно не відпускає без покаяння й виправдання. Відповідальність, викликана почуттям провини, є свідченням зрілої совісті і моральної поведінки. Почуття відповідальності – це ядро структури совісті, воно орієнтоване на усвідомлення провини й водночас сприяє вибору такого стилю поведінки, який знизить ймовірність інтенсивного переживання провини.

Для актуалізації почуття провини необхідна інтеріоризація визначених стандартів поведінки. Це означає, що продуковані суспільством стандарти поведінки переходять із розряду зовнішніх у розряд внутрішніх норм. Людина сама стає джерелом і хранителем цих норм, сама стежить за їх дотриманням і сама відчуває себе винною, якщо її поведінка не відповідає усталеним нормам. “Без вини і сорому люди б не дотримувались норм моралі і етики”, – вважає дослідник К.Ізард. У такому випадку людське співіснування було б неможливим. Специфічна функція провини полягає в тому, що вона стимулює людину виправити ситуацію. Незборима вимога вирішити внутрішній конфлікт змушує нас шукати можливості заглибити провини або хоча б вибачитись, покаятись. Почуття

провини допомагає нам відчутти страждання, біль і муки ображеної нами людини, воно змушує нас шукати підходящі для цього випадку слова і вчинки, що здатні визволити людину від спричиненого нами болю. “Провина змушує нас відчутти відповідальність і, таким чином, сприяє росту особистості, її зрілості” [4, с.381]. Дослідник переконаний, що сором, подібно до провини, також виконує життєво важливі функції. Зокрема, сором робить людину сприйнятливою до емоцій і оцінок оточуючих. Він сприяє розвитку і підтримці конформності щодо групових норм. Також гартує товариськість, діючи як обмежувач егоцентризму й егоїзму і, таким чином, підтримує прагнення до створення позитивних відносин з іншими людьми. Фіксація уваги на собі під впливом сорому підсилює самокритику, змушує усвідомити свої внутрішні протиріччя, що допомагає формуванню більш адекватного образу “Я”. Людина починає краще розуміти, як вона виглядає в очах інших. Сором також є могутнім мотивом поведінки, що змушує індивіда розвивати свої фізичні і моральні якості, набувати знань, оволодівати вміннями, навичками, фахом тощо.

Більшість дослідників визнають, що наявність почуття сорому характеризується гострим підвищенням самосвідомості. На думку С.Томкінса, сором і провини – це одна емоція, що по-різному представлена у свідомості. “Сором, – пише Томкінс, – приходить до нас як внутрішня мука, як хвороба душі. Байдуже, чи були причиною приниження і сорому чиїсь образливі насмішки, чи людина сама себе висміяла. В обох випадках вона відчуває себе ніби оголеною, відкинутою, такою, що втратила гідність” [10, с.185]. Він описує сором як емоцію найвищої рефлексії, коли стирається межа між суб’єктом та об’єктом сорому і людина занурюється в болісне самоусвідомлення й саморозуміння.

Поріг почуття сорому тісно пов’язаний із тим, наскільки чутливою є особа щодо себе і щодо думки оточуючих про неї. М.Якобі вважає, що сором залежить від оцінювання всього свого життя і себе самого, або, точніше, наскільки все це знецінюється в моїх очах, причому не стільки від думки інших, скільки від власного сприйняття. Почуття сорому завжди веде за собою втрату самоповаги, тоді як винуватець усе ж може сподіватись на виправлення своєї помилки. Ми чуємо про провини частіше, аніж про сором тому, що сором ранить глибше; провини ж може бути захистом проти сорому [11, с.9].

Сором і провини часто плутають, видаючи одне почуття за інше. Одні люди відчувають сором, інші – провини, треті і те, й інше в аналогічних ситуаціях. Сором – це відчуття, що “ти поганий”, а провини, – що “ти зробив щось погане”. Зокрема, американський дослідник Р.Т.Поттер-Ефрон визначає основну відмінність цих почуттів з огляду на те, з чим вони пов’язані, таким чином, не звертаючи уваги на зовнішній чи внутрішній вектор. Він твердить, що провини пов’язані з актуальною специфічною поведінкою, а сором – із центральною ідентичністю людини. Іншими словами, провини – як я міг *Це* зробити? Сором – як *Я* міг це зробити?

З огляду на це, сором і провини – це абсолютно різні переживання. Особа, яка відчуває сором, і особа, яка відчуває провини, по-різному переживають негаразди та незгоди. Сором’язлива людина невдачу переносить як життєву кризу, вона відчуває себе невідповідною всьому роду людському, нездатною реалізувати свої життєві завдання й відповісти своїм очікуванням. Винуватці відчувають помилку не в бутті, а в дії. Їх турбує те, що вони зробили неправильно і як це відіб’ється на них та на інших. Відтак, сором стосується сутності індивіда, його цілісної самості, вина – його дії [5, с.1–2].

Почуття сорому формується в ранньому віці, з моменту усвідомлення дитиною того, що вона – окрема людина, яка потребує батьківської любові і може це втратити. Почуття провини з’являється в більш пізньому віці, коли людина усвідомлює власні соціальні обов’язки, а відтак, заради любові близьких повинна стримувати свої егоїстичні, агресивні потяги [5, с.2].

Ці почуття проявляються за допомогою різних тілесних реакцій. Сором паралізує: кров приливає до обличчя, коліна дрижать, важко зробити крок, незважаючи на відчайдушне бажання втекти. Жертва сорому втрачає контроль над своїм тілом, що робить сором ще більш глибоким. Людина відчуває себе прозорою наскрізь; вона відкрита, вразлива і беззахисна; поступово перетворюється на нікчему, яка не в змозі виправити свої не-

доліки. Особа стикається з неподоланим почуттям приниження і ганьби, втрачає здатність думати. Провина рідко здатна викликати реакцію всього тіла, вона є сукупністю емоцій і думок, які можуть бути досить болючими, однак далеко не фізичним болем.

Феномен сорому пов'язаний із розвитком автономії, почуттям приналежності до світу, а також здатністю особи відповідати на вимоги реальності. Сором відображає наше усвідомлення того, що він, як і всі ми, займає невеличке місце в цьому світі і є частиною того, що ми собою являємо.

Замість намагання позбутись сорому, слід навчитись використовувати його в конструктивних цілях як сигнал до змін. У цьому випадку людина зможе регулювати свою поведінку, щоб викликати симпатію в оточуючих без втрати почуття базової автономії, власної ідентичності; особа зможе залишатися на самоті, не відчуючи нездоланного страху покинутості. Відтак, відбудеться перехід по висхідній від сорому до гордості, до почуття власної гідності. На думку В.А.Малахова, в основі сорому лежить моральнісна відрізка до себе, яка породжується дисонансом між тим, заради чого і як живе людина, і тим, ким вона покликана бути і ким є насправді [7, с.13]. Звідси – самовизначення, тому сором веде до гордості.

Хибною є думка, що сором і провина – це почуття слабких. Навпаки, це почуття морально здорових людей. Ними повинна бути наділена кожна особистість. Якщо вони (почуття) надмірні, то паралізують і пригнічують особу, якщо помірні – стають внутрішніми орієнтирами у взаємовідносинах із людьми. Не варто ними нехтувати, інакше людина не здатна буде жити в суспільстві собі подібних.

1. Бенедикт Р. Хризантема и меч : модели японской культуры / Р. Бенедикт ; пер. с англ. М.Н. Корнилов [и др.]. – М. : РОССПЭН, 2004. – 253 с.
2. Этика : энциклопедический словарь / под. ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. – М. : Гардарики, 2001. – 671 с.
3. Золотухина-Аболина Е. В. Курс лекций по этике / Е. В. Золотухина-Аболина. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 384 с.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард ; [пер. с англ.]. – С.-Пб. : Питер, 2000. – 464 с.
5. Корнеева И. Н. Словарь чувств : стыд и вина / И. Н. Корнеева. – <http://www.spp.org.ru/page.php?>
6. Корнилов М. Н. Культура стыда и культура вины в Японии и на Западе / М. Н. Корнилов // Человек : образ и сущность. – М., 1998. – Вып. 9. – С. 94–123.
7. Малахов В. А. Стыд : (Филос.-этич. очерк) / В. А. Малахов. – М. : Знание, 1989. – 62 с.
8. Поттер-Эфрон Р. Т. Стыд, вина и алкоголизм : клиническая практика / Р. Т. Поттер-Эфрон. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 416 с.
9. Стефаненко Т. Г. Етнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : [б. в.], 1999.
10. Tomkins, S. S. Affect, imagery, Consciousness [Text] / S. S. Tomkins. – New York : Springer, 1963. – Vol. I. The negative affects.
11. Якоби М. Стыд и истоки самоуважения / М. Якоби. – М. : ИАП, 2001. – 228 с.

The article represents the systematical moral-ethical analysis of concepts of shame and guilt. The philosophical, culturological and psychological approaches in order to study those phenomena are described here. Also it shows us a necessity of the development of those concepts as for human and the whole society.

Key words: shame, guilt, morality, society, development.